

A Critical Reassessment of the Concept of “Weak Composition” (za’f-e ta’lif) in Contemporary Persian Rhetorical Sources

Abstract

“Weak Composition” (za’f-e ta’lif) is one of the defects of eloquence in the Persian rhetorical tradition. Its definition, scope, and instances vary across different sources, and its boundaries with other rhetorical and literary terms and concepts often remain unclear. This study critically re-examines the concept of weakness of composition, traces its linguistic origins, and reassesses the examples discussed in contemporary Persian rhetoric sources in light of Persian grammar and linguistics. The research adopts a descriptive-analytical method, drawing its data from well-known contemporary works on Persian rhetoric. The findings indicate that most instances classified as weakness of composition in Persian rhetoric sources pertain to syntax and the rules governing sentence structure, and that not all of them can be categorically regarded as defects of eloquence. Many examples, particularly those found in Persian literary texts and poetry, result from deliberate departures from linguistic norms, metrical and prosodic constraints, stylistic features, historical language change, or differences between grammatical norms and literary usage. Such instances, therefore, cannot be evaluated solely according to prescriptive grammatical standards. Moreover, several commonly cited instances of weakness of composition, including changes in constituent order, the reference of a pronoun to a subsequent antecedent, structural ambiguity, ellipsis, the addition of a thing to itself, spelling errors, and certain contemporary linguistic usages, are heterogeneous in nature. They belong to distinct domains, including syntax, semantics, orthography, stylistics, and language change. On this basis, the study proposes a redefinition of weakness of composition informed by a descriptive approach and the findings of modern linguistics.

Keywords: Persian rhetoric; eloquence; Weak Composition (za’f-e ta’lif); grammar; linguistics.

Introduction

“Weak Composition” (za’f-e ta’lif) is traditionally regarded as one of the defects of eloquence in Persian rhetoric. It has generally been defined as a violation of accepted syntactic rules or a disruption in the conventional arrangement of sentence constituents. Despite its prominent position in rhetorical treatises, however, the definition, scope, and examples of this concept vary considerably across Persian rhetorical sources. Many examples, particularly those drawn from classical Persian poetry, have been classified as instances of Weak Composition even though they may represent stylistic variation, deliberate deviation, poetic necessity, or features associated with historical stages of the Persian language. The present study therefore critically reassesses the concept of Weak Composition and examines its relationship with Persian syntax, grammar, stylistics, and linguistic deviation.

Materials & Methods

This study adopts a descriptive-analytical approach. Definitions and examples of Weak Composition were extracted from major Persian rhetorical works ranging from the classical period to contemporary instructional texts and were subsequently classified and compared. The collected data were analyzed in light of Persian grammatical and syntactic principles, descriptive and historical approaches to grammar, syntagmatic relations, structural ambiguity, and relevant linguistic concepts. Particular attention was paid to distinguishing genuine syntactic violations from constructions motivated by communicative, rhetorical, stylistic, or historical factors. The study also examined whether the examples traditionally categorized as Weak Composition actually belong to the domain of syntax or should instead be assigned to other linguistic domains.

Research Findings

The findings indicate that the most consistently recurring examples of Weak Composition are the displacement of sentence constituents and the occurrence of a pronoun before its antecedent. Neither phenomenon, however, can be regarded as inherently defective. Persian allows considerable flexibility in constituent order, and displacement may serve functions such as emphasis, focus, information structuring, rhythm, musicality, and poetic foregrounding. Similarly, a pronoun preceding its antecedent may be fully interpretable when contextual clues enable the identification of the referent or when the construction serves rhetorical purposes such as suspense and emphasis.

The analysis of deletion further demonstrates that deletion is not intrinsically a defect. It should be regarded as problematic only when the omitted element is essential to interpretation, cannot be recovered from linguistic or contextual clues, and consequently impedes comprehension. Structural ambiguity likewise qualifies as Weak Composition only when alternative syntactic interpretations remain unresolved after contextual analysis and cause genuine difficulty in understanding. The study also shows that some commonly cited examples, including orthographic errors and addition of a thing to itself, do not belong to the syntactic domain and are more appropriately discussed under orthography, language editing, semantics, or stylistics.

Discussion of Results & Conclusion

The findings reveal a significant conceptual gap between the traditional definition of Weak Composition and the heterogeneous range of phenomena classified under this heading. The concept was largely transmitted from Arabic rhetorical tradition and subsequently reproduced in Persian rhetorical works without sufficient consideration of the syntactic, historical, and stylistic characteristics of Persian. A prescriptive approach that assumes a fixed and natural word order consequently treats many legitimate constructions as defective.

The study proposes that Weak Composition should not be defined simply as any departure from a conventional syntactic pattern. Rather, it should refer to a disruption in the syntactic organization or syntagmatic relations of a sentence which, within the linguistic system of a particular period and variety, results in unresolved ambiguity, grammatical incompatibility, or a significant disturbance in the comprehension of the intended message. Such a disruption should be considered Weak Composition only when it cannot be explained by artistic deviation, stylistic choice, historical language change, or communicative context. This redefinition retains the analytical value of the traditional rhetorical concept while establishing a clearer distinction between genuine syntactic error, natural linguistic variation, and purposeful literary deviation.

بازخوانی انتقادی مفهوم «ضعف تألیف» در منابع معاصر بلاغت فارسی

چکیده

«ضعف تألیف» یکی از عیوب فصاحت کلام در سنت بلاغی فارسی است که تعریف، قلمرو و مصادیق آن در منابع مختلف یکسان نیست و در بسیاری موارد مرز آن با اصطلاحات و مفاهیم دیگر بلاغی و ادبی مشخص نشده است. موضوع این مقاله بازخوانی انتقادی مفهوم ضعف تألیف، بررسی خاستگاه زبانی آن و ارزیابی دوباره مصادیق مطرح شده در منابع معاصر بلاغی فارسی بر پایه مبانی دستور زبان فارسی و زبان‌شناسی است. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و بر اساس استخراج داده‌ها از آثار مشهور و معاصر بلاغت فارسی انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بخش عمده مصادیقی که در منابع بلاغت فارسی ذیل عنوان ضعف تألیف معرفی شده است، به قلمرو نحو و قواعد ترکیب جمله تعلق دارد و همه این مصادیق را نمی‌توان به طور مطلق عیب فصاحت دانست. بسیاری از نمونه‌ها به‌ویژه در متون ادبی و شعر فارسی، حاصل هنجارگریزی آگاهانه، ضرورت‌های موسیقایی، ویژگی‌های سبکی، تحول تاریخی زبان یا تفاوت میان دستور زبان و دستور ادبیات است و نمی‌توان آنها را صرفاً بر پایه معیارهای تجویزی دستور زبان ارزیابی کرد. همچنین برخی مصادیق مشهور ضعف تألیف، از جمله جابه‌جایی ارکان جمله، عود ضمیر بر متأخر، ابهام ساختاری، حذف، اضافه شیء بنفسه، اغلاط املائی و برخی کاربردهای زبانی معاصر، از حیث ماهیت زبانی یکدست نیستند و به حوزه‌های متفاوتی

مانند نحو، معناشناسی، آیین نگارش، سبک‌شناسی و تحول زبان مربوط می‌شوند. در نهایت بازتعریف مفهوم ضعف تألیف بر پایه رویکرد توصیفی و دستاوردهای زبان‌شناسی صورت پذیرفته است.

واژه‌های کلیدی: بلاغت فارسی، فصاحت کلام، ضعف تألیف، دستور زبان، زبان‌شناسی.

۱. مقدمه

بلاغت فارسی در طول تاریخ مهم‌ترین دانش تبیین‌کننده معیارهای زیبایی، رسایی و تأثیرگذاری کلام به شمار آمده است. بخش عمده‌ای از مباحث این دانش، به‌ویژه در آثار متأخر بر پایه میراث بلاغت عربی شکل گرفته و در روزگار معاصر با اندک تغییری در کتاب‌های معانی، بیان و بدیع معاصر بازتولید شده است. در میان مباحث گوناگون بلاغت، «فصاحت» همواره به‌منزله نخستین شرط بلاغت و مقدمه تأثیرگذاری سخن معرفی شده است؛ زیرا کلام پیش از آنکه بتواند واجد ارزش‌های بلاغی و هنری باشد، باید از نظر ساخت‌واژه، ترکیب جمله و انتقال معنا، روشن، روان و عاری از کاستی‌های زبانی باشد. به همین دلیل تقریباً همه آثار بلاغی فارسی، پیش از ورود به مباحث معانی و بیان، به تعریف فصاحت و بیان عیوب آن پرداخته‌اند و تحقق بلاغت را در گرو تحقق فصاحت دانسته‌اند.

بلاغت‌نویسان فارسی، به پیروی از سنت بلاغی عربی، فصاحت را معمولاً در سه سطح «فصاحت کلمه»، «فصاحت کلام» و «فصاحت متکلم» بررسی کرده‌اند. (رجایی، ۱۳۵۳: ۱۶-۳) در این تقسیم‌بندی، فصاحت کلام زمانی حاصل می‌شود که سخن از عیوبی چون تنافر کلمات، ضعف تألیف، تعقید لفظی، تعقید معنوی، تنابع اضافات و کثرت تکرار خالی باشد. (گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۳) در میان این عیوب، «ضعف تألیف» جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا مستقیماً به چگونگی پیوند واژه‌ها، آرایش ارکان جمله و سازمان نحوی کلام مربوط است و از این حیث، بیش از دیگر عیوب فصاحت با دستور زبان و ساختار نحوی ارتباط پیدا می‌کند.

باوجود اهمیت این اصطلاح، بررسی منابع معاصر بلاغت فارسی نشان می‌دهد که تعریف، قلمرو و مصادیق ضعف تألیف در آثار مختلف یکسان نیست. (رادفر، ۱۳۶۸، ج ۲: ۷۵۳-۷۵۴) برخی مؤلفان آن را صرفاً به «مخالفت با قواعد نحو» محدود کرده‌اند، گروهی آن را به «سستی ترکیب کلام» یا «برهم خوردن نظم طبیعی جمله» تعبیر کرده‌اند و برخی دیگر، مصادیقی چون عود ضمیر بر متأخر، حذف بدون قرینه، ابهام ساختاری، اضافه شیء بنفسه، اغلاط املایی یا حتی برخی تعبیرهای رایج زبان معاصر را نیز ذیل این عنوان آورده‌اند. این تنوع در تعریف و مصداق، نشان می‌دهد که مفهوم ضعف تألیف در سنت بلاغی فارسی، بیش از آنکه بر مبنای چارچوبی نظری و منسجم شکل گرفته باشد، حاصل تکرار و انتقال دیدگاه‌های بلاغت عربی و بازنویسی آنها در کتاب‌های آموزشی فارسی است.

از سوی دیگر، بیشتر مباحث مربوط به ضعف تألیف در زمانی تدوین شده است که مطالعات نوین زبان‌شناسی، دستور توصیفی فارسی، نحو نوین، دستور تاریخی و سبک‌شناسی هنوز پدید نیامده بود؛ بنابراین، معیارهای تشخیص فصاحت و ضعف تألیف عمدتاً بر نگرشی تجویزی استوار بوده است؛ نگرشی که برای جمله، آرایشی ثابت و آرمانی قائل است و هرگونه عدول از آن را کاستی زبانی تلقی می‌کند؛ درحالی که جابه‌جایی ارکان جمله یا برخی ساخت‌های نامتعارف، لزوماً نشانه نادرستی یا ضعف زبانی نیست، بلکه گاه یکی از مهم‌ترین ابزارهای آفرینش ادبی و سبکی به شمار می‌آید. این مسئله در زبان و ادبیات فارسی اهمیت بیشتری می‌یابد؛ زیرا بخش عمده شواهدی که بلاغت‌نویسان برای اثبات ضعف تألیف آورده‌اند، از شعر فارسی انتخاب شده است؛ درحالی که شعر، به اقتضای وزن، قافیه، موسیقی،

برجسته‌سازی و هنجار‌گزینی هنری، همواره در آرایش نحوی از آزادی بیشتری برخوردار بوده است. اگر معیارهای دستور زبان معیار، بدون توجه به اقتضائات زبان ادبی بر این متون تحمیل شود، بخش بزرگی از شاهکارهای شعر فارسی باید غیر فصیح تلقی شوند؛ نتیجه‌ای که با واقعیت تاریخ ادبیات و ارزش هنری این آثار ناسازگار است.

پژوهش حاضر با هدف بازخوانی انتقادی مفهوم ضعف تألیف در منابع بلاغی معاصر در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است: (۱) مفهوم ضعف تألیف در منابع بلاغت فارسی چگونه تعریف شده است؛ (۲) مهم‌ترین مصادیق ضعف تألیف در منابع بلاغت فارسی کدام‌اند؛ (۳) ضعف تألیف چه نسبتی با قواعد نحو، دستور زبان فارسی، سبک ادبی و هنجار‌گزینی دارد و (۴) کدام‌یک از مصادیق مشهور ضعف تألیف با تکیه بر مبانی نحو، سبک‌شناسی و زبان‌شناسی نیازمند بازنگری هستند؟ نگارنده برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش نخست تعاریف و مصادیق ضعف تألیف را از آثار بلاغی معاصر فارسی، به روش توصیفی استخراج و طبقه‌بندی کرده سپس این داده‌ها را با تکیه بر مباحث دستور زبان فارسی، نحو، دستور تاریخی، دستور توصیفی، محور همنشینی، ابهام ساختاری و مبانی زبان‌شناسی به شیوه تحلیلی ارزیابی نموده است تا حوزه معنایی و مفهومی این اصطلاح روشن گردد.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با «ضعف تألیف» را می‌توان در دو گروه دسته‌بندی کرد: (۱) آثار سنتی بلاغت فارسی که به تعریف و بیان مصادیق این اصطلاح پرداخته‌اند. این آثار ضمن ارائه تعریفی کوتاه، نمونه‌هایی از شعر و نثر عربی یا فارسی را به‌عنوان شاهد ذکر کرده‌اند؛ اما درباره مبانی نظری این اصطلاح، معیار تشخیص مصادیق یا نسبت آن با ساختار زبان فارسی توضیح مستقلی ارائه نکرده‌اند. (۲) کتاب‌های آموزشی و درسی معاصر درباره بلاغت که غالباً همان دیدگاه‌های سنتی را بازنویسی کرده و مثال‌ها و شواهد جدید بدانها افزوده‌اند. این کتاب‌ها بیشتر همان چارچوب سنتی را حفظ کرده مصادیقی مانند عود ضمیر بر متأخر، حذف بدون قرینه، اضافه شیء بنفسه، اغلاط املائی یا کاربرد برخی تعبیرهای رایج را نیز ذیل عنوان ضعف تألیف آورده‌اند. از میان مطالعاتی که در حوزه بلاغت انجام شده است تحقیقاتی که به موضوع این نوشتار ارتباط بیشتری دارند عبارت‌اند از:

- در مقاله «نقد و تحلیل مقدمه کتاب‌های بلاغی (فصاحت کلمه)» (۱۳۸۷) آقاجسینی و میرباقری فرد، به نقد و تحلیل مقدمه کتاب‌های بلاغی فارسی، با تمرکز بر «فصاحت کلمه» پرداخته‌اند. نویسندگان با تأکید بر ضرورت بازنگری اساسی درباره فصاحت، معتقدند تعریف و شواهد و مثال‌های ارائه‌شده برای چهار عیب تنافر حروف، غرابت استعمال، مخالفت قیاس و کراهت در سمع ناقص و تکراری است و در زبان فارسی کارایی ندارد. از نگاه ایشان معیارهایی مانند ذوق سلیم برای تشخیص این عیوب، دقیق و علمی نیست و عواملی مانند زمان، مکان و مخاطب، نسبی بودن غرابت استعمال را باید در نظر گرفته شود.

- مقاله «نقد مبانی فصاحت (رویکردی زبان‌شناختی)» (۱۳۸۷) از سیدی؛ به مبانی سنتی فصاحت در بلاغت و زبان‌شناسی کلاسیک عرب پرداخته، نشان داده است که بلاغیان و زبان‌شناسان عرب معیارهای رایج فصاحت را بر عوامل بیرونی مانند زمان، مکان و معیارهای هنجاری زبان منحصر کرده‌اند و از نقش عناصر درونی زبان، به‌ویژه بافت، نظم، همنشینی واژگان و فرایند شکل‌گیری معنا غفلت کرده‌اند. نویسنده به این نتیجه رسیده است که فصاحت حاصل تعامل واژه با بافت و نظام معنایی متن است و بسیاری از معیارهای سنتی فصاحت نیازمند بازنگری هستند.

- در مقاله «عیوب فصاحت در کتاب راحه الصدور و آیه السرور به عنوان یکی از مختصه‌های سبکی این کتاب» (۱۳۸۹) از شمیسا و بهنام، نویسندگان با تأکید بر لزوم بازنگری در معیارهای سنتی فصاحت و توجه به نسبی بودن این معیارها، به بررسی عیوب فصاحت راحه الصدور راوندی از منظر سبک‌شناسی پرداخته‌اند. یافته‌های ایشان نشان می‌دهد که بیشترین کاربرد مربوط به «غرابت استعمال» و «مخالفت قیاس» و کمترین آن مربوط به «کراحت در سمع» است و بسیاری از مواردی که به عنوان عیب فصاحت مطرح شده، در دیدگاه سبک‌شناسی امروز جزو محسنات ادبی و مختصات سبکی به شمار می‌آید.

- در مقاله «بازاندیشی چارچوب نظری فصاحت» (۱۳۹۰) نوشته سارلی، به موضوع بازاندیشی در چارچوب نظری فصاحت در سنت بلاغت عربی - اسلامی پرداخته شده است و ضمن توصیف و تحلیل ملاک‌های سنتی و سلبی فصاحت، محدودیت‌های این دیدگاه برشمرده شده است. نویسنده با بهره‌گیری از یافته‌های زبان‌شناسی اجتماعی، پنج ملاک ایجابی اصالت، زیبایی، کفایت، کارایی و قابلیت پذیرش را پیشنهاد کرده است.

- در مقاله «تحلیل و نقد بلاغت و فصاحت در آثار بلاغی» (۱۴۰۰) نوشته رضایی، نویسنده به نقد تعاریف و دیدگاه‌های سنتی درباره دو اصطلاح فصاحت و بلاغت در آثار بلاغی فارسی و عربی پرداخته نشان داده است که اغلب این تعاریف ذوق‌مبنا، تکراری و فاقد تحلیل انتقادی بوده و به مؤلفه‌هایی مانند بافت متنی، موقعیتی، فرهنگی و اجتماعی توجهی نداشته‌اند. نویسنده در پایان با بهره‌گیری از نظریه‌های زبان‌شناسی پیشنهاد داده است که بلاغت و فصاحت در چارچوب بافت‌های گوناگون و جهت‌گیری نقش زبان بازتعریف شود.

- در مقاله «اضمار قبل از ذکر مرجع در شعر فارسی» (۱۴۰۰) داوری و همکاران به یکی از مصادیق عیوب فصاحت، به عنوان یکی از ویژگی‌های سبکی شعر کلاسیک فارسی پرداخته‌اند. نویسندگان با ارائه شواهد فراوان از شعر فارسی نشان داده‌اند که با جابجایی ضمیر و مرجع، زیبایی شعر افزون شده است و در پایان نتیجه گرفته‌اند که نگاه سلبی به این شگرد بلاغی در آثار سنتی نیازمند بازنگری است.

- در مقاله «بررسی عیوب فصاحت و بلاغت در دیوان ابوالقاسم لاهوتی» (۱۴۰۴) سلیمانی، با روش تحلیلی - توصیفی و از منظر نقد بلاغی به تحلیل مصادیق عیوب فصاحت و بلاغت در دو سطح کلمه و کلام در دیوان ابوالقاسم لاهوتی پرداخته است. نویسنده به این نتیجه رسیده است که کاربرد واژه‌های نامأنوس برگرفته از زبان‌های روسی، تاجیکی و فرانسوی، استفاده از سرواژه‌های نامفهوم و وجود خطاهای املائی از مهم‌ترین عیوب در سطح کلمه‌اند. در سطح کلام نیز تنافر کلمات، ضعف تألیف و تعقید لفظی و معنوی در اشعار لاهوتی مشاهده می‌شود.

مرور این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در همه این مطالعات بر بازنگری در معیارهای سنتی فصاحت تأکید شده است. با توجه به چنین ضرورتی در این مقاله به تعاریف، مصادیق و مبانی نظری ضعف تألیف در کتاب‌های معاصر بلاغت فارسی بر پایه مبانی دستور زبان فارسی و زبان‌شناسی پرداخته شده است.

۲. بحث و بررسی

۲.۱. مفهوم «ضعف تألیف» در منابع بلاغت فارسی

ضعف تألیف یکی از مباحث تکراری در مقدمه کتاب‌های بلاغت است. از این اصطلاح ادبی عربی در زبان فارسی با عنوان «سست پیوندی» یا «مخالفت قیاس نحوی» (قنبری، ۱۳۶۸: ۲۲؛ طبیبیان، ۱۳۸۸: ۱۷ - ۱۸ و همایی، ۱۳۸۹: ۲۰) و در فرهنگ اصطلاحات زبان انگلیسی با

عنوان (Solecism / Solecismus) یاد شده است. (طباطبایی، ۱۳۶۷: ۵۲ و رادفر، ۱۳۶۸: ۷۵۳) تقریباً در همه منابع بلاغی فارسی به پیروی از آثار بلاغت عربی، ترکیب نامتعارف واژه‌ها در کلام و درهم ریختن ارکان جمله را مصداق ضعف تألیف دانسته‌اند و به صورت سلبی شرط کرده‌اند که کلام فصیح باید از این کاستی عاری باشد. به عنوان مثال در بیت:

طومار ندامت است طبع من حرفی است هر آتشی ز طومارم

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۴۷۳)

به سبب آنکه میان صفت مبهم «هر» به عنوان وابسته پیشین و «حرفی» که هسته گروه اسمی است فاصله افتاده است، این جابه‌جایی منجر به بدساختی و ابهام در درک و تعبیر متن شده است. یا در بیت:

آخر ای خاتم جمشید همایون‌آثار گر فتد عکس تو بر لعل نگینم چه شود

(حافظ، ۱۳۸۷: ۳۰۰)

صفت «همایون‌آثار» وابسته پسین برای هسته گروه اسمی «خاتم» است که واژه «جمشید» در نقش مضاف‌الیه ترکیب وصفی را از هم گسیخته است و ممکن است آن صفت وابسته پسین واژه «جمشید» قلمداد شود.

در منابع بلاغت فارسی معاصر به تبع آثار بلاغت عربی از ضعف تألیف، تعریفی یکسان با الفاظ و تعبیری گاه متفاوت وجود دارد و عمده شواهد از اشعار فارسی آورده شده است و گاهی تعریف و شاهد مثال هم عیناً از منابع بلاغت عربی یا کتاب‌های کلاسیک بلاغت فارسی اقتباس شده است. در منابع بلاغی فارسی در انتقال مفهوم ضعف تألیف به زبان فارسی، اغلب همان معیارهای مبتنی بر دستور زبان عربی، با تغییراتی اندک، در آثار فارسی تکرار شده است. در کتاب‌های درسی بلاغت فارسی، دامنه مصادیق ضعف تألیف به تدریج گسترش یافته است و علاوه بر جابه‌جایی ارکان جمله و بازگشت ضمیر بر مرجع متأخر، مواردی مانند حذف بدون قرینه، ابهام ساختاری، اضافه شیء بنفسه، برخی کاربردهای واژگانی، اغلاط املائی و حتی برخی ویژگی‌های نگارشی نیز ذیل عنوان ضعف تألیف قرار گرفته‌اند.^۱ این گسترش مصادیق نشان می‌دهد که مفهوم ضعف تألیف به تدریج از حوزه نحو فراتر رفته و پدیده‌هایی از حوزه‌های مختلف زبان را نیز دربر گرفته است.

از سوی دیگر بررسی منابع نشان می‌دهد که میان تعریف نظری ضعف تألیف و مصادیق ارائه شده برای آن، نوعی ناهماهنگی وجود دارد. بیشتر مؤلفان، ضعف تألیف را مخالفت با قواعد نحو معرفی کرده‌اند؛ اما در عمل، نمونه‌ها و مثال‌ها اساساً به قلمرو نحو تعلق ندارد؛ از جمله اغلاط املائی، برخی خطاهای واژگانی یا شماری از مسائل مربوط به آیین نگارش، با ساخت نحوی جمله ارتباط مستقیمی ندارند و طبقه‌بندی آنها ذیل عنوان ضعف تألیف، موجب گسترش بی‌ضابطه قلمرو این اصطلاح شده است.

نکته تکراری دیگر در منابع بلاغی، غلبه نگرش تجویزی است. تقریباً همه بلاغت‌نویسان، وجود یک ترتیب آرمانی برای اجزای جمله را مفروض گرفته‌اند و هرگونه عدول از آن را ضعف تألیف دانسته‌اند. این نگرش هرچند با ماهیت کتاب‌های آموزشی بلاغت سازگار بوده، اما بر اساس یافته‌های زبان‌شناسی و پژوهش‌های جدید دستور زبان فارسی درباره ترتیب اجزای جمله در زبان فارسی، نمی‌توان هر جابه‌جایی را مصداق ضعف تألیف دانست.

مقایسه مطالب منابع بلاغی معاصر نشان می‌دهد که دو موضوع «جابه‌جایی ارکان جمله» و «عود ضمیر بر متأخر» تقریباً در همه آثار تکرار شده است؛ در حالی که درباره سایر مصادیق اتفاق نظر وجود ندارد. این امر نشان می‌دهد که هسته مرکزی مفهوم ضعف تألیف در سنت بلاغت فارسی، بیش از هر چیز بر روابط نحوی جمله استوار بوده و بسیاری از مصادیق دیگر بعدها به این مفهوم افزوده شده است. نکته مهم دیگر آن است که بخش عمده شواهد ضعف تألیف از شعر فارسی انتخاب شده است. این در حالی است که زبان شعر، به سبب وزن، قافیه، موسیقی، برجسته‌سازی و هنجارگریزی هنری از آزادی نحوی بیشتری نسبت به زبان معیار برخوردار است؛ بنابراین تعمیم معیارهای دستور زبان معیار به متون ادبی، می‌تواند به داوری‌های نادرست درباره فصاحت آثار ادبی بینجامد.

در مجموع می‌توان گفت مفهوم ضعف تألیف در منابع بلاغت فارسی، بیش از آنکه مفهومی ثابت و دقیق باشد، اصطلاحی تحول‌پذیر است که تحت تأثیر انتقال میراث بلاغت عربی، نگرش تجویزی به دستور زبان، توسعه تدریجی مصادیق و بی‌توجهی به تحول زبان فارسی شکل گرفته است. از این رو بازتعریف این اصطلاح بر پایه مبانی زبان‌شناسی و دستور توصیفی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد و می‌تواند مرز میان خطای زبانی، ویژگی سبکی و هنجارگریزی ادبی را روشن‌تر سازد.

۲.۲. بازنگری در تعریف «ضعف تألیف» در منابع بلاغت فارسی

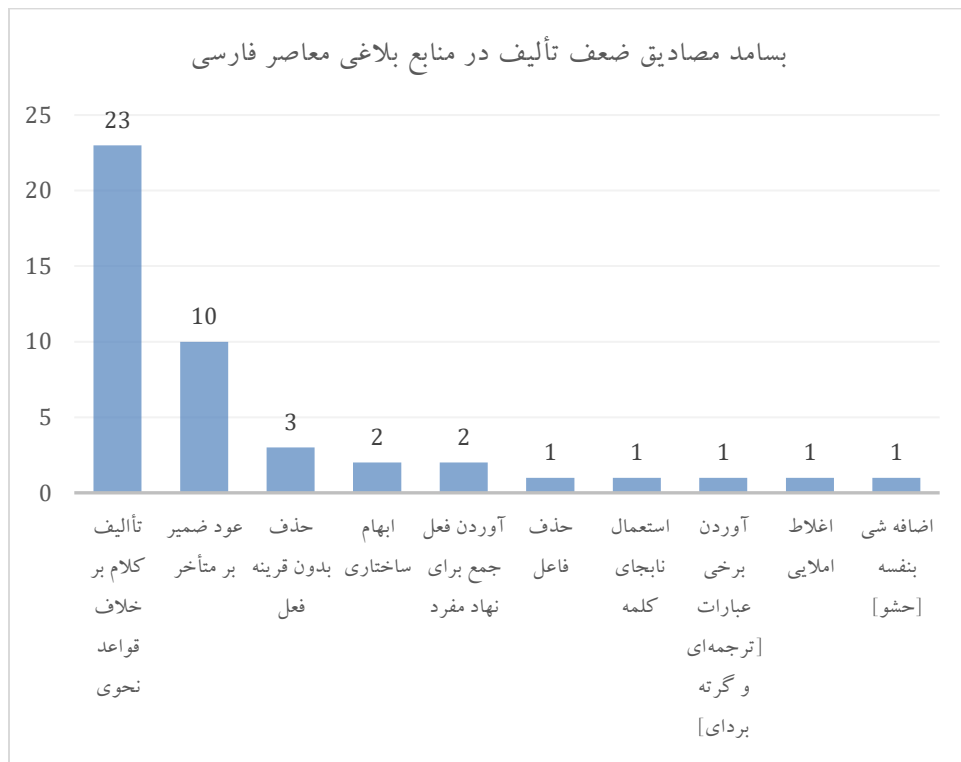
در منابع بلاغ معاصر فارسی تعریف دقیق اصطلاح «ضعف تألیف» بدون بحث مستقل درباره مبانی نظری آن از آثار پیشین اقتباس شده است و تنها با تفاوت‌هایی در عبارت‌پردازی، آن را «مطابق نبودن کلام با قواعد نحوی مشهور» (خواجہ جهان، ۱۳۸۱: ۵۴)، «ترکیب کلام برخلاف اصطلاحات نحوی» (زاهدی، بی‌تا: ۳۴)، «جمله یا جمله‌هایی که مطابق قواعد زبان تولید نشوند» (صفوی، ۱۳۹۵: ۳۴۱) و نوعی اختلال در نظم آرمانی کلام و تألیف نادرست سخن دانسته‌اند. درباره این تعاریف و مصادیق چند نکته شایسته ذکر است: نخست آنکه بیشتر تعریف‌ها ماهیتی سلبی دارند و ضعف تألیف از طریق نفی معیار کلی «موافقت با قواعد نحو» تعریف شده است؛ اما مقصود از «قواعد نحو» با توجه به اصل تحول زبان و تغییر قواعد دستوری در طول زمان روشن نشده است. دوم اینکه «قاعدہ دستوری» و «هنجار سبکی» در هم آمیخته است. بسیاری از ساخت‌هایی که در منابع بلاغت به عنوان ضعف تألیف معرفی شده‌اند، از نظر نحوی کاملاً درست‌اند، ولی با ترتیب متداول جمله در نثر معیار تفاوت دارند؛ بنابراین بخشی از آنچه در منابع سنتی «ضعف» نامیده شده، در حقیقت گونه‌ای «عدول سبکی» یا «هنجارگریزی هنری» است که در زبان ادبی کارکردی مثبت و معنا ساز دارد. سوم اینکه در تعریف‌های سنتی، توجهی به تحول تاریخی زبان نشده است. بسیاری از ساخت‌های دگرگون‌شده نحوی زبان فارسی که امروز نامأنوس یا کم‌کاربرد است، در دوره‌های گذشته ساختی رایج و طبیعی بوده است. از این رو، ارزیابی متون کلاسیک با معیارهای دستور معیار معاصر، نوعی ناهم‌زمانی روش‌شناختی ایجاد می‌کند. در چنین شرایطی ممکن است ساختی که در زمان خود مطابق نظام زبان بوده، در مطالعات جدید مصداق ضعف تألیف تلقی شود. چهارم اینکه مرز روشن میان ضعف تألیف و دیگر عیوب یا پدیده‌های زبانی ترسیم نشده است و به همین دلیل مصادیقی مانند ابهام ساختاری، حذف، اغلاط املایی، کاربرد نابجای واژه، حشو، اضافه شیء بنفسه و حتی برخی مسائل مربوط به آیین نگارش، همگی ذیل عنوان ضعف تألیف قرار گرفته‌اند. هر چند ضعف تألیف می‌تواند شامل برخی از این موارد شود، انتساب همه آن‌ها به این مقوله، بدون ارائه معیاری روشن برای تشخیص و تفکیک مصادیق، محل تأمل است؛ زیرا این پدیده‌ها از نظر زبان‌شناختی به حوزه‌های متفاوتی مانند نحو، معناشناسی، واژه‌شناسی، نگارش یا کاربردشناسی تعلق دارد.

نقد تعریف‌ها و تقسیم‌بندی‌های سنتی به معنای نادرست دانستن آن‌ها در بافت تاریخی و زبانی پیدایششان نیست. واضعان اولیه اصطلاح ضعف تألیف و دیگر عیوب کلمه و کلام، با توجه به شرایط زبانی و مقتضیات زمان خود به تبیین این پدیده‌ها پرداخته‌اند. مسئله زمانی پدید می‌آید که این تعریف‌ها و تقسیم‌بندی‌ها، بدون توجه به تفاوت‌های زمانی، مکانی و زبانی در بررسی متون دوره‌ها و زبان‌های دیگر به کار گرفته شوند. بر این اساس، بازنگری در تعریف ضعف تألیف نیازمند توجه به زمینه‌های شکل‌گیری این اصطلاح و پرهیز از تعمیم بی‌واسطه تعریف‌ها و تقسیم‌بندی‌های سنتی به دوره‌ها و بافت‌های زبانی متفاوت است.

نقطه مشترک در بررسی انتقادی تعریف‌های ضعف تألیف، توجه به روابط نحوی اجزای جمله است و به نظر می‌رسد در تعریف این اصطلاح بهتر است بر کارکرد ارتباطی ساخت جمله تأکید شود. بر پایه یافته‌های این پژوهش، می‌توان ضعف تألیف را چنین تعریف کرد: ضعف تألیف هرگونه اختلال در سازمان نحوی یا روابط همنشینی اجزای جمله است که در چارچوب نظام زبانی یک دوره و یک گونه زبانی، موجب ابهام غیرقابل رفع، ناسازگاری دستوری یا اختلال محسوس در دریافت و تفسیر پیام شود؛ مشروط بر آنکه این اختلال ناشی از هنجارگریزی ادبی، ضرورت‌های سبکی، تحول تاریخی زبان یا مقتضیات بافت ارتباطی نباشد. این تعریف چند ویژگی دارد: (الف) ضعف تألیف به روابط نحوی و سازمان جمله محدود است؛ (ب) تفاوت میان زبان معیار، زبان ادبی و زبان تاریخی در نظر گرفته شده است؛ (ج) به جای تأکید صرف بر مخالفت با قواعد تجویزی، به تأثیر ساخت در فرایند فهم و ارتباط توجه شده است و (د) امکان ارزیابی علمی مصادیق بر اساس مبانی زبان‌شناسی وجود دارد.

۳.۲. گونه‌ها و مصادیق ضعف تألیف در منابع بلاغت فارسی

در بیشتر منابع بلاغی معاصر زبان فارسی گونه‌ها و مصادیقی که برای ضعف تألیف برشمرده شده است به ترتیب بسامد عبارت است از: جابجایی ارکان کلام، عود ضمیر بر متأخر، ابهام ساختاری، حذف فعل بدون قرینه، آوردن ضمیر جمع ذی‌روح برای مفرد، اضافه شی بنفسه، خطای املائی و آوردن برخی عبارات که در ادامه به توصیف و نقد آنها پرداخته می‌شود.

۲.۳.۱. جابه‌جایی ارکان جمله

از میان همه مصادیق «ضعف تألیف» در منابع بلاغی، جابه‌جایی ارکان جمله یا تقدیم و تأخیر اجزای جمله یا خروج از ترتیب متعارف واژگان بیش از هر مورد دیگری تکرار شده است؛ از جمله در بیت‌های زیر:

همی تا کند پیشه، عادت همی کن	جهان مر جفا را، تو مر صابری را
به دانش توان عنصری شد ولیک	(ناصر خسرو، ۱۳۷۸: ۱۴۳)
گر سر برود فدای پایت	به دولت شدن عنصری کی توان؟
	(خاقانی، ۱۳۸۲: ۹۲۸)
	مرگ آمدنی است دیر و زودم
	(سعدی، ۱۳۸۵: ۷۸)

گزارش دستورمند و فصیح بیت‌ها به ترتیب چنین است: الف) تا جهان مر جفا را همی پیشه کند، تو مر صابری را همی عادت کن. ب) به دانش توان عنصری شد ولیک؛ به دولت عنصری شدن کی توان؟ ج) مرگم (مرگ من) دیر یا زود آمدنی است.

تحلیل شواهد نشان می‌دهد که این تلقی، بازتاب نگرش سنتی و تجویزی به دستور زبان است. بلاغت‌نویسان معمولاً بر این باورند که هر جمله دارای آرایشی طبیعی و متعارف است و هرگونه فاصله گرفتن از این چیدمان، موجب دشواری فهم و در نتیجه ضعف تألیف می‌شود. این دیدگاه بر اصل «ترتیب طبیعی کلام» استوار است؛ اصلی که در بسیاری از آثار بلاغی، بدون تعریف دقیق و بدون تعیین معیارهای عینی، مبنای داوری درباره فصاحت قرار گرفته است. زبان فارسی از انعطاف نحوی قابل توجهی برخوردار است (ذوالنور، ۱۳۸۰: ۱۷۸ -

۱۸۰) و ترتیب اجزای جمله در آن تنها تابع روابط دستوری نیست، بلکه عوامل متعددی چون ساخت اطلاع، کانون تأکید، بافت گفتار، هدف ارتباطی، سبک متن، وزن و موسیقی شعر نیز در تعیین آرایش جمله نقش دارد.

گفتنی است که بیشتر مثال‌های ضعف تألیف در کتاب‌های بلاغت، متعلق به شعر شاعرانی چون فردوسی، ناصر خسرو، خاقانی، سعدی، حافظ، مولوی و صائب است. این آثار نه تنها در تاریخ ادبیات فارسی نمونه‌های برجسته فصاحت و بلاغت به شمار می‌آید، بلکه بسیاری از ویژگی‌های سبکی آنها دقیقاً بر پایه جابه‌جایی سنجیده ارکان جمله شکل گرفته است. اگر چنین ساخت‌هایی صرفاً به دلیل فاصله گرفتن از ترتیب متداول جمله، مصداق ضعف تألیف تلقی شود، بخش بزرگی از میراث ادبی فارسی باید از دایره فصاحت خارج شود؛ نتیجه‌ای که با داوری تاریخی اهل ادب و ارزش‌زیبایی‌شناختی این آثار ناسازگار است.

می‌توان گفت معیار تشخیص ضعف تألیف، تنها جابه‌جایی ارکان جمله نیست. طالبیان و همکاران در بررسی تقدیم و تأخیر عناصر اصلی جمله در گرشاسپ‌نامه و داستان بیژن و منیژه شاهنامه نشان داده‌اند که آرایش واژگانی افزون بر ضرورت‌های وزنی، می‌تواند در خدمت اغراضی مانند تأکید، تعظیم، تحقیر، حصر و قصر قرار گیرد. (طالبیان و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۳۱-۲۶۱) بنابراین بهتر است میان «جابه‌جایی کارکردمند» و «جابه‌جایی مخلّ» تمایز قائل شد. اگر تغییر آرایش اجزای جمله با هدف ایجاد تأکید، موسیقی، برجسته‌سازی یا زیبایی هنری در متون شعر و نثر ادبی باشد یا برای سازمان‌دهی اطلاعات، تعیین موضوع و کانون خبر یا متناسب ساختن جمله با بافت گفتار ارکان جمله جابه‌جا شود از مصادیق ضعف تألیف نیست.

۲.۳.۲. عود ضمیر بر متأخر

در دستور زبان ضمیر را واژه‌ای از طبقه بسته زبان می‌دانند که معنای ذاتی ندارد، جانشین اسم می‌شود، نقش‌های مختلفی در جمله می‌پذیرد، همواره دارای مرجع هست و مرجع آن گروه اسمی خاصی در همان جمله یا جمله‌های پیشین است. (بهمنی، ۱۳۹۷: ۳۹۷) در نمونه‌های کتاب‌های دستور زبان فارسی ابتدا اسم یا گروه اسمی در جمله آمده و در ادامه برای پرهیز از تکرار اسم و گروه اسمی و ایجاد انسجام متنی، ضمیری جانشین آن شده است و بر این اساس قاعده ارجاع ضمیر به مرجع پیش از خود تثبیت شده است. در کتاب‌های بلاغت بازگشت ضمیر به مرجع بعد از خود (عود ضمیر بر متأخر) را مخلّ فصاحت قلمداد کرده‌اند از جمله در کتاب‌های معالم البلاغه، انوار البلاغه و درر الادب با استناد به جمله‌ای تکراری از زبان عربی، «ضَرَبَ غُلَامُهُ زَيْدًا» را شاهدی بر اضممار قبل از ذکر مرجع و از مصادیق ضعف تألیف دانسته‌اند. (رجایی، ۱۳۵۳: ۹؛ مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۶ و آق‌اولی، ۱۳۱۵: ۵) در کتاب‌های بلاغت درسی نیز بیت‌های زیر را شاهد این مدعا آورده‌اند:

چون خدا خواهد که مان یاری کند میل ما را جانب زاری کند

(مولوی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۰)

از عدالت نبود دور گرش پرسد حال پادشاهی که به همسایه گدایی دارد

(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۲۰)

از آنجا که ذکر ضمیر پیش از مرجع خود، نظم طبیعی کلام را بر هم زده و تشخیص مرجع ضمیر را دشوار می‌سازد، چنین ساخت‌هایی مخالف فصاحت کلام و از مصادیق ضعف تألیف شمرده شده است. گفتنی است این تحلیل در مواردی که هیچ قرینه‌ای برای شناسایی مرجع وجود ندارد، قابل‌پذیرش است؛ اما زبان طبیعی همواره بر چنین الگوی ساده‌ای استوار نیست. در بسیاری از متون، به‌ویژه در زبان ادبی، مخاطب از طریق بافت، دانش مشترک، ساخت جمله یا ادامه متن، مرجع ضمیر را به‌آسانی باز می‌یابد.

در شعر فارسی عود ضمیر بر متأخر غالباً با اهدافی چون رعایت وزن، حفظ موسیقی، (سیدقاسم، ۱۳۹۸: ۱۰۰) ایجاد تعلیق، تأکید یا برجسته‌سازی به کار می‌رود. (داوری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۶) این شگرد، در صورتی که موجب اختلال در فهم نشود، عیب نیست و یکی از امکانات بیانی زبان ادبی به شمار می‌آید. می‌توان گفت اگر عود ضمیر بر متأخر با قرینه همراه باشد و ساخت نحوی یا بافت متن امکان شناسایی مرجع را فراهم کند یا تقدم ضمیر به منظور ایجاد تعلیق، تأکید، انسجام موسیقایی یا برجسته‌سازی انجام شود؛ کاربردی متعارف در متون ادبی و شعر فارسی است و باید در چارچوب سبک و بلاغت تحلیل شود؛ اما اگر تقدم ضمیر موجب ابهام واقعی در تشخیص مرجع شود و تا پایان جمله یا حتی پس از آن نیز قرینه‌ای برای رفع ابهام وجود نداشته باشد این کاربرد را می‌توان مصداق ضعف تألیف دانست؛ زیرا اختلال در فرایند ارجاع، مستقیماً بر فهم مخاطب اثر می‌گذارد؛ بنابراین معیار اصلی در ارزیابی عود ضمیر بر متأخر، ترتیب ظاهری اجزای جمله نیست، بلکه میزان موفقیت فرایند ارجاع و فهم مخاطب است.

۲.۳.۳. حذف بدون قرینه

در بیشتر کتاب‌های دستور زبان فارسی در بخش نحو به موضوع حذف ارکان جمله پرداخته شده است و قواعدی که بر پایه آنها امکان حذف یکی از ارکان جمله میسر می‌شود با مثال توضیح داده شده است. (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۹۰: ۳۳۹ - ۳۴۱ و وفایی و آقابابایی، ۱۳۹۵: ۹۷ - ۹۵) در منابع بلاغی گاهی به حذف فاعل و حذف نایبجا و بی‌قاعده فعل در جمله‌های معطوف به هم پرداخته شده است. در کتاب روش گفتار «حذف فاعل» عیب این بیت دانسته شده است:

الله الله ز گردش گردون نالد اعلى است گر کس و گر دون

نویسنده آورده است: «فاعل فعل نالد حذف شده چون در اصل بوده: هر کس می‌نالد گر کس گر دون» (زاهدی، بی‌تا: ۳۴) در صورتی که این بیت با وجود تکرار آن در دیگر کتاب‌های بلاغی فارسی (تقوی، ۱۳۱۷: ۷ - ۶) مصداق حذف فاعل نیست و فاعل فعل «نالد» واژه «کس» از بیت حذف نشده است. در مصراع دوم این بیت، جمله مرکب به این صورت قابل تأویل است: «اگر کس اعلى است و اگر کس دون است (پیرو) می‌نالد (هسته)» و بیت این گونه تعبیر می‌شود: کس چه اعلى و چه دون از گردش گردون می‌نالد.

همچنین حذف بدون قرینه فعل را عیب کلام فصیح شمرده‌اند به این صورت که اگر در جایی چند جمله را به هم عطف کرده باشند مثلاً بگویند: «امروز هوا سرد [بود] و شاگردان سرما خوردند.» یا «معلم وارد کلاس [شد] و از شاگردان درس پرسید.» که اگر فعل [بود] و

[شد] حذف شود جمله غلط است. (همایی، ۱۳۸۹: ۲۱) گفتنی است که بحث حذف و به‌ویژه حذف فعل و تحول آن در جمله‌های زبان فارسی پیشینه کهن و شواهد فراوان دارد. (فرشیدورد، ۱۳۷۵: ۱۶۰ - ۱۴۵) همچنین امروزه پژوهشگران بحث حذف و کاهش را از هم تفکیک کرده‌اند و بر اساس مبانی علمی زبان‌شناسی این دو موضوع را جداگانه مطرح کرده‌اند. (صفوی، ۱۳۹۱: ۴۸۳ - ۵۲۴) به نظر می‌رسد مرز میان حذف بلاغی، که در شعر شاعرانی چون سعدی و حافظ کارکرد بلاغی و زیبایی‌شناختی دارد، با حذف محلّ به‌روشنی تبیین نشده و همین امر موجب شده است که نمونه‌هایی با ماهیت‌های متفاوت، ذیل عنوان «ضعف تألیف» قرار گیرد. از دیدگاه زبان‌شناسی حذف یکی از سازوکارهای طبیعی زبان است. گویشوران در ارتباط روزمره، پیوسته بخش‌هایی از جمله را حذف می‌کنند، زیرا بافت گفتار، دانش مشترک و قرینه‌های زبانی امکان بازسازی عنصر حذف‌شده را فراهم می‌آورد. این اصل در زبان‌شناسی با عنوان «اقتصاد زبانی» شناخته می‌شود (راسخ‌مهند و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۷ - ۶۶) و یکی از ویژگی‌های بنیادین زبان طبیعی است.

در متون ادبی، حذف افزون بر کارکرد ارتباطی، نقش بلاغی نیز دارد. شاعر یا نویسنده با هدف ایجاد ایجاز، تأکید، تعلیق، موسیقی یا مشارکت فعال مخاطب در فرایند تفسیر از حذف بهره می‌برد. همچنین از منظر زبان‌شناسی متن نیز حذف یکی از مهم‌ترین ابزارهای ایجاد انسجام است. (وفایی و آقابابایی، ۱۳۹۵: ۵۹) تشخیص عنصر محذوف و امکان بازیابی آن، علاوه بر قرائن زبانی، به بافت موقعیتی، میزان آشنایی مخاطب با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی و دانش مشترک میان گوینده و مخاطب نیز بستگی دارد. بر پایه یافته‌های این پژوهش پیشنهاد می‌شود که حذف تنها در صورتی در قلمرو ضعف تألیف قرار گیرد که سه شرط به‌طور هم‌زمان برقرار باشد: (۱) عنصر حذف‌شده برای فهم جمله ضروری باشد؛ (۲) با در نظر گرفتن قرائن لفظی و معنایی، بافت موقعیتی و دانش مشترک گوینده و مخاطب، امکان بازیابی آن وجود نداشته باشد؛ و (۳) حذف موجب اختلال واقعی در دریافت پیام شود.

۲.۳.۴. ابهام ساختاری

یکی از مصادیق ضعف تألیف در کتاب‌های بلاغت وجود ابهام (ambiguity) در جمله است. در کتاب شرح مختصر المعانی آمده است: «[به دلیل ضعف تألیف] در پاره‌ای از سخنان خلاف مقصود فهمیده نمی‌شود؛ لیکن مراد مشخص نیست. همانند «زن دانشمندی گفت». معلوم نیست مراد، زن باسواد است یا زنِ مردِ دانشمند. در اینجا اگر منظور همسر دانشمند است باید حتماً واژه مرد را حذف نکنیم و بگوییم: «زن مرد دانشمندی» یا «همسر دانشمندی» (عرفان، ۱۳۸۹: ۹۰). گفتنی است که بحث ابهام در زبان‌شناسی در سه گروه ابهام واژگانی (lexical ambiguity)، ابهام سازه‌ای (grouping ambiguity) و ابهام ساختاری یا نحوی (structural / syntactic ambiguity) مطرح می‌شود. (بهمنی، ۱۳۹۷: ۳۱) در ابهام سازه‌ای یا پیوندی، گروه یا سازه به دلیل ابهام، احتمال برداشت و تعبیر دوگانه را ممکن می‌سازد مانند مثال بالا. در ابهام ساختاری یا نحوی به دلیل گشتار، کل جمله بیش از یک تعبیر خواهد داشت و از این جهت این نوع ابهام را ابهام نحوی هم نامیده‌اند. (باطنی، ۱۳۷۰: ۱۱۶ - ۱۱۹) به‌عنوان نمونه در بیت زیر:

به نام خداوند جان آفرین حکیم سخن در زبان آفرین

(سعدی، ۱۳۱۶: ۱)

با تعبیر دوگانه‌ای که از مصراع دوم به دست داده می‌شود - «خداوند» حکیمی است که سخن گفتن را به یک زبان آفریده است یا «خداوند» حکیمی را آفریده است که «آن حکیم سخن در زبان آفرین» است - (صفوی، ۱۳۹۵: ۳۴۱) ابهامی پدید می‌آید که از مصادیق ضعف تألیف قلمداد شده است. بررسی نمونه‌های ابهام به عنوان ضعف تألیف نشان می‌دهد که در این مصادیق از قواعد دستور زبان تخطی نشده است و در ساختمان جمله همه ارکان کلام حضور دارند؛ اما از نظر معنایی امکان برداشت و تعبیر دوگانه وجود دارد. این گونه ابهام در متون ادبی بیشتر حسن و آرایه به شمار می‌آید و انواع و زیرشاخه‌های ابهام در کتاب‌های بدیع به این بحث ارتباط دارد به عنوان نمونه در بیت زیر:

نشان اهل خدا عاشقی است با خود دار
که در مشایخ شهر این نشان نمی‌بینم
(حافظ، ۱۳۸۷: ۳۴۸)

در بیت خواجه تعبیر «با خود دار» را می‌توان در مصراع نخست با درنگ ادا کرد یا به مصرع دوم پیوند زد و دو گونه برداشت و معنا از آن به دست آورد.

از دیدگاه زبان‌شناسی، ابهام یکی از ویژگی‌های ذاتی زبان طبیعی است و در آفرینش ادبی ابهام و گونه‌های آن شگردی هنری است. (شیری، ۱۳۹۱) مصادیق ابهام در بحث ضعف تألیف، ناظر بر ابهام ساختاری است و همه مواردی که به عنوان ابهام ساختاری معرفی شده‌اند، ماهیت یکسانی ندارند. در بسیاری از نمونه‌ها، اگر جمله به تنهایی بررسی شود، بیش از یک تفسیر از آن ممکن است؛ اما با قرار گرفتن در بافت متن، تنها یک تفسیر معتبر باقی می‌ماند. در چنین مواردی، ابهام صرفاً پدیده‌ای بالقوه است و در فرایند واقعی ارتباط، هیچ اختلالی ایجاد نمی‌کند؛ بنابراین، نمی‌توان این نوع ابهام را ضعف تألیف دانست. در بررسی این موارد، تمایز میان ابهام و ابهام نیز اهمیت دارد. ابهام از صنایع معنوی شعر و نثر و پدیده‌ای هنری است که اساس آن تعدد معانی یک واژه یا عبارت است؛ درحالی که ابهام، عیب و ایرادی نحوی - معنایی است که باعث اختلال در ابلاغ پیام و محتوای یک جمله می‌شود. (خرم‌شاهی، ۱۳۸۴: ۱۱-۱۲)

می‌توان گفت اگر ابهام به یاری بافت جمله برطرف شود و یا در ادامه متن آن ابهام اولیه رفع شود یا ابهام ارزش بلاغی داشته باشد نشانه ضعف تألیف نیست و تنها در صورتی که ساخت جمله به گونه‌ای باشد که حتی پس از پایان جمله و با وجود بافت، بیش از یک تفسیر باقی بماند و هیچ قرینه‌ای برای ترجیح یکی از آنها وجود نداشته باشد، مخاطب ناتوان از تشخیص مقصود گوینده شود، این نوع ابهام به دلیل اختلال در انتقال پیام، می‌تواند مصداق واقعی ضعف تألیف به شمار آید؛ بنابراین ابهام ساختاری تنها زمانی در قلمرو ضعف تألیف قرار می‌گیرد که چهار شرط به طور هم‌زمان برقرار باشد: نخست ساخت جمله بیش از یک تحلیل نحوی معتبر داشته باشد؛ دوم بافت نتواند ابهام را برطرف کند؛ سوم این ابهام موجب اختلال واقعی در فهم مخاطب شود؛ و چهارم چندمعنایی حاصل، فاقد کارکرد بلاغی و سبکی باشد.

۴.۲. گونه‌ها و مصادیق غیرنحوی ضعف تألیف

قلمرو «ضعف تألیف» در بسیاری از منابع بلاغت فارسی، از حدود تعریف نخستین خود فراتر رفته و پدیده‌هایی با ماهیت‌های کاملاً متفاوت را دربر گرفته است. اگرچه تعریف بیشتر بلاغت‌نویسان از ضعف تألیف بر اختلال در تألیف و ترکیب اجزای جمله یا مخالفت با قواعد نحو استوار است؛ اما در عمل مصادیقی را ذیل این عنوان آورده‌اند که نه به روابط نحوی اجزای جمله مربوط‌اند و نه از منظر زبان‌شناسی در حوزه تألیف قرار می‌گیرند که در ادامه به این موارد پرداخته می‌شود.

۲.۴.۱. اضافه شیء بنفسه

در کتاب شرح مختصر المعانی درباره یکی از مصادیق ضعف تألیف آمده است: «در برخی از ترکیب‌ها «اضافه شیء بنفسه» شده مثل «پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - در سال عام الفیل به دنیا آمد». «من سنگ حجر الاسود را بوسیدم». در این دو تعبیر «سال» و «عام» و «سنگ» و «حجر» به یک معنی است و در بعضی از تعبیرها دو واژه برخلاف قانون کنار هم قرار گرفته مثلاً «لا» بر سر «غیر» آمده. (عرفان، ۱۳۸۹: ۹۰) این مصداق و مثال‌های آن از ضعف تألیف در بلاغت، در کتاب‌های آیین نگارش و درست‌نویسی زبان فارسی مطرح شده است و به بحث حشو - یکی از گونه‌های حشو قبیح - پیوند دارد؛ به این معنا که اگر دو واژه در یک جمله، درحالی که یکی از آن دو واژه مفهوم کلمه دیگر را در بردارد و این کاربرد «زاید بر معنی و گاه باعث فساد و انحراف معنی می‌شود» (نیکوبخت، ۱۳۸۹: ۹۰) از مصادیق ضعف تألیف شمرده شده است. آنچه در کتاب‌های آیین نگارش درباره این نوع از حشو مطرح شده است تکیه و تأکید بر زاید بودن واژه و فساد معنا بوده و عدول از قواعد نحو زبان فارسی شمرده نشده است.

گفتنی است در «اضافه شیء به خودش» مضاف و مضاف‌الیه از نظر مرجع یا مفهوم یکسان‌اند و مسئله اصلی در این گونه ترکیب‌ها، آرایش نحوی جمله نیست بلکه رابطه معنایی میان دو جزء اضافه است. اگر مضاف و مضاف‌الیه از نظر مفهومی تمایزی نداشته باشند، مسئله به قلمرو معناشناسی واژگانی و روابط ارجاعی مربوط می‌شود. افزون بر این، در زبان فارسی ساخت «اضافه به خود»، کارکرد تأکیدی یا اصطلاحی پیدا کرده است و شواهد فراوانی از این کاربرد در متون نظم فارسی از جمله غزلیات شمس می‌توان دید. (مولوی، ۱۳۸۷: ۶۱۳)

۲.۴.۲. اغلاط املائی و نگارشی

در دانشنامه ادب فارسی ذیل مدخل «ضعف تألیف» نویسنده، اغلاط املائی همچون «خدمتگذار» و «ذغال» و مانند آنها و نیز آوردن برخی عبارات همچون «می‌رویم [می‌رویم] که داشته باشیم»، «در رابطه با»، «فلان کار توسط فلان شخص انجام می‌شود» را از نمونه‌های ضعف تألیف در نوشته‌های معاصران به شمار آورده است. (عباسپور، ۱۳۸۱، ج ۲: ۹۲۷) با توجه به تعریف ضعف تألیف و تحدید معنایی این اصطلاح در قلمرو نحو در دستور زبان، به نظر می‌رسد خطاهای املائی واژه‌ها و کاربرد برخی عبارات در زبان گفتاری و محاوره و نیز تعابیر قالبی که گاهی تحت تأثیر ترجمه و گریته‌برداری نحوی (نیکوبخت، ۱۳۸۹: ۱۰۹ - ۱۰۳) در زبان معاصر فارسی وارد شده است پیوند مستقیمی با ضعف تألیف ندارد و بیشتر به بحث آیین نگارش و مبانی درست‌نویسی در زبان معیار فارسی مربوط است. این نمونه‌ها در حوزه نگارش و املا به نظام بازنمایی نوشتاری زبان مربوط است نه به ساخت نحوی جمله. ممکن است جمله‌ای از نظر نگارشی دارای خطا باشد، اما روابط نحوی آن کاملاً درست باشد؛ همان‌گونه که ممکن است جمله‌ای با نگارش صحیح، از نظر نحوی دچار اختلال باشد؛ بنابراین، اغلاط املائی و نگارشی باید در حوزه آیین نگارش یا ویرایش زبانی بررسی شوند، نه در قلمرو فصاحت کلام.

۲.۴.۳. آوردن ضمیر جمع ذی‌روح به جای ضمیر مفرد

مطابقت نهاد با فعل یکی از موضوع‌های دستور زبان فارسی و آیین نگارش در زبان فارسی است و در آن منابع در این زمینه پیشنهادهایی داده شده است؛ از جمله اینکه نهاد ذی‌شعور و فعل در مفرد و جمع بودن مطابقت دارند و نهاد غیر ذی‌شعور جمع با فعل مفرد به کار می‌رود. (نیکوبخت، ۱۳۸۹: ۴۴ - ۴۰) شایان ذکر است در این موضوع نیز نگاه تجویزی و درست و غلط حاکم است یعنی رعایت قاعده مطابقت فعل و نهاد، کاربردی درست و نادیده گرفتن آن، غلط دستوری و خطای نگارشی پنداشته شده و از مصادیق ضعف تألیف شمرده شده

است: در جمله‌های «قلمها شکستند و کاغذها پاره شدند و مرکبها ریختند» که باید همه را با فعل مفرد بیاورند. (همایی، ۱۳۸۹: ۲۰)

درحالی که شواهد نقض این قاعده در متون نظم و نثر فارسی بسیار است. (فرشیدورد، ۱۳۷۵: ۲۵۲ تا ۲۶۵) به نظر می‌رسد درباره موضوع مطابقت نهاد و فعل باید از یک سو به قواعد تحول زبان و حرکت از تنوع و پیچیدگی به سادگی در طول تاریخ زبان فارسی و از سوی دیگر به تأثیر ترجمه در زبان معاصر توجه داشت و از حکم قطعی پرهیز کرد.

۲.۵. جمع‌بندی انتقادی مفهوم ضعف تألیف

از اصطلاح «ضعف تألیف» به عنوان مفهومی معتبر در نقد زبان و بلاغت می‌توان استفاده کرد به شرط آنکه قلمرو آن به دقت بازتعریف شود. ضعف تألیف زمانی معنا و کارکرد علمی دارد که به اختلال واقعی در سازمان نحوی جمله، روابط ارجاعی یا انتقال معنا اشاره کند؛ به سخن دیگر باید میان «خطای نحوی» و «عدول هنری از هنجار» تمایزی بنیادین قائل شد؛ زیرا اولی مانع ارتباط مؤثر می‌شود؛ ولی دومی غالباً به غنای بیانی متن می‌انجامد.

بررسی، مقایسه و تحلیل مفهوم و مصادیق «ضعف تألیف» نشان می‌دهد که این اصطلاح به عنوان یکی از ارکان نظریه فصاحت در بلاغت فارسی، در سیر تحول خود با چالش‌های مفهومی و روش‌شناختی متعددی روبه‌رو شده است. مهم‌ترین چالش آن، انتقال تقریباً بدون تغییر این مفهوم از سنت بلاغی عربی به بلاغت فارسی است؛ انتقالی که غالباً بدون توجه کافی به ویژگی‌های نحوی، سبکی و تاریخی زبان فارسی صورت گرفته است؛ از این رو بخشی از معیارهایی که در آثار معاصر بلاغی برای تشخیص ضعف تألیف ارائه شده‌اند، بیش از آنکه بر واقعیت‌های ساختاری زبان فارسی استوار باشند، بازتاب نگرش تجویزی و هنجارمدار به زبان‌اند.

از سوی دیگر تحلیل منابع نشان می‌دهد که مفهوم ضعف تألیف به تدریج از قلمرو اصلی خود - سازمان نحوی جمله - فراتر رفته و پدیده‌هایی از حوزه‌های معناشناسی، آیین نگارش، املا، کاربردشناسی و حتی سبک‌شناسی را نیز دربر گرفته است. این گسترش مفهومی مرزهای این اصطلاح را مبهم ساخته و موجب شده است که گاه میان خطای زبانی، هنجارگریزی ادبی و تنوع طبیعی ساخت‌های زبان تمایزی روشن برقرار نشود.

بسیاری از ساخت‌هایی که در منابع بلاغی به عنوان ضعف تألیف معرفی شده‌اند، درواقع از سازوکارهای طبیعی زبان به شمار می‌روند و می‌توانند ابزارهایی برای برجسته‌سازی، ایجاز، انسجام، تأکید یا آفرینش زیبایی ادبی باشند؛ بنابراین معیار ارزیابی این پدیده‌ها نباید صرفاً انطباق یا عدم انطباق با قواعد تجویزی نحو باشد، بلکه باید بر پایه کارکرد ارتباطی، نقش سبکی و میزان تأثیر آنها بر فرایند فهم مخاطب استوار شود.

بر پایه آنچه گفته شد به نظر می‌رسد مفهوم ضعف تألیف در مطالعات امروز، بهتر است به منزله معیاری برای سنجش کارآمدی ساخت‌های نحوی در فرایند ارتباط تعریف گردد. چنین برداشتی ضمن حفظ ارزش میراث بلاغت سنتی، آن را با دستاوردهای دستور توصیفی، زبان‌شناسی متن، تحلیل گفتمان و سبک‌شناسی پیوند می‌دهد و امکان بازخوانی انتقادی متون کلاسیک و معاصر را بر پایه معیارهای علمی روز فراهم می‌سازد.

۳. نتیجه‌گیری

ضعف تألیف یکی از مفاهیم بنیادی فصاحت کلام در سنت بلاغی فارسی است و درباره تعریف نظری و مصادیق آن اختلاف نظر وجود دارد. بیشتر بلاغت‌نویسان ضعف تألیف را به مخالفت با قواعد نحو یا اختلال در نظم جمله تعریف کرده‌اند؛ اما در عمل پدیده‌هایی از حوزه‌های معناشناسی، آیین نگارش و سبک‌شناسی را نیز ذیل این عنوان قرار داده‌اند. برخی از مصادیق ضعف تألیف مانند جابه‌جایی ارکان جمله، عود ضمیر بر متأخر، حذف و نمونه‌هایی از ابهام ساختاری، در بسیاری از موارد دارای کارکردهای ارتباطی، بلاغی یا سبکی‌اند و تنها هنگامی می‌توان آنها را مصداق ضعف تألیف دانست که موجب اختلال واقعی در سازمان نحوی یا انتقال پیام شوند. از طرف دیگر شماری از مصادیق مانند برخی اغلاط املائی و اضافه‌شیء بنفسه، به حوزه‌های دیگری از دانش زبان تعلق دارند و قرار دادن آنها در قلمرو ضعف تألیف پذیرفتنی نیست.

به نظر می‌رسد مفهوم ضعف تألیف نیازمند بازتعریفی مبتنی بر دستور توصیفی، زبان‌شناسی متن، تحلیل گفتمان و سبک‌شناسی است و در تعریف این اصطلاح، حوزه زبانی، کارکرد ارتباطی و بلاغی، جایگاه تاریخی ساخت و میزان تأثیر آن بر فهم مخاطب باید در نظر گرفته شود تا امکان تمایز میان خطای نحوی، هنجار‌گریزی هنری و تنوع طبیعی ساخت‌های زبان فراهم گردد.

این پژوهش نشان داد که «ضعف تألیف» را نمی‌توان صرفاً به منزله هر گونه عدول از قواعد تجویزی یا ترتیب متعارف اجزای جمله تعریف کرد. معیار اصلی در ارزیابی این پدیده، میزان تأثیر آن بر سازمان نحوی و کارآمدی ارتباطی جمله، همراه با توجه به بافت، سبک، تحول تاریخی زبان و هنجارهای ادبی است. چنین رویکردی، ضمن حفظ ارزش میراث بلاغت سنتی، امکان گفت‌وگوی آن با دستاوردهای زبان‌شناسی را فراهم می‌آورد و زمینه را برای بازسازی یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم بلاغت فارسی بر پایه مبانی علمی روز مهیا می‌سازد.

پیوست

۱. در جدول زیر منابع بلاغی معاصر که داده‌های مقاله از آنها استخراج و توصیف شده است به ترتیب الفبایی نام نویسندگان درج شده است.

ردیف	نویسنده به ترتیب الفبایی	تعریف و مصداق ضعف تألیف	شاهد مثال
۱	آهنی	تألیف اجزای کلام بر خلاف قانون نحوی	یک بیت شعر فارسی
۲	تجلیل	ترتیب و ترکیب کلام برخلاف قواعد نحوی و نظم آرمانی ادب	یک بیت شعر مولوی
۳	تقوی	مخالف بودن ترکیب کلام با قواعد کلیه ترکیب	یک بیت شعر
۴	خواجه جهان	مطابق نبودن کلام با قواعد نحوی مشهور	
۵	رجایی	تألیف اجزای کلام بر خلاف قوانین نحوی مشهور	
۶	زاهدی	ترکیب کلام بر خلاف اصطلاحات نحوی	سه بیت فارسی
۷	سادات ناصری و خزایی	عدم رعایت مقررات نحوی	بدون مثال
۸	شریفی	تقدیم و تأخیر خلاف قواعد دستور زبان	یک جمله نثر امروزی و دو بیت شعر از مولوی و سعدی
۹	شمیسا، بیان و معانی	رعایت ترتیب کلمات و ساخت جملات و ترتیب اجزای کلام	دو بیت شعر از خاقانی و ناصر خسرو
۱۰	شمیسا، معانی	رعایت ترتیب کلمات و ساخت جملات و ترتیب اجزای کلام	سه بیت شعر از خاقانی و ناصر خسرو و مسعود سعد
۱۱	صفا	ترکیب کلام برخلاف قواعد نحوی	یک بیت شعر ناصر خسرو
۱۲	صفوی	جمله ای که مطابق قواعد زبان تولید نشود	یک بیت شعر سعدی
۱۳	طبییان	ترکیب اجزای کلام برخلاف قواعد نحوی	
۱۴	طبییان	جابجایی ارکان جمله	یک بیت از سعدی
۱۵	عباسپور	سخن مطابق اصول دستور زبان نباشد	یک بیت شعر از سعدی و یک جمله از ساعدی
۱۶	عرفان	شکل یافتن سخن برخلاف قواعد مشهور نحو	دو بیت شعر از مولوی و ناشناس
۱۷	علوی مقدم و اشرف زاده	بافت و ساخت در هم ریخته و عدم مطابقت با موازین نحوی	چهار بیت شعر فارسی و یک جمله نثر از تاریخ بیهقی
۱۸	قنبری	ترکیب جمله برخلاف قواعد زبان	یک بیت شعر
۱۹	گرگانی (ابدع)	تقدیم و تأخیر در اجزای کلام برخلاف قوانین مقرر	یک جمله عربی: صاحبها فی الدار
۲۰	گرگانی (قطوف)	تقدیم و تأخیر در اجرای کلام بخلاف قیاس	یک جمله عربی: فی الدار صاحبها، و یک بیت از خاقانی
۲۱	مازندرانی	تألیف اجزای کلام بر خلاف قوانین نحوی مشهور	
۲۲	رضا نژاد	پیوند الفاظ برخلاف قواعد متعارف دستوری	سه بیت شعر فارسی
۲۳	هدایت	خلاف استعمال فصیحای عجم	ندارد
۱	آهنی	عود ضمیر بر متأخر	دو جمله عربی: ضَرَبَ غُلَامُهُ زَيْدًا، صاحبها فی الدار
۲	خواجه جهان	عود ضمیر بر متأخر	جمله عربی: ضَرَبَ غُلَامُهُ زَيْدًا
۳	رجایی	عود ضمیر بر متأخر	جمله عربی: ضَرَبَ غُلَامُهُ زَيْدًا
۴	زاهدی	عود ضمیر بر متأخر	یک جمله نثر عربی و یک بیت شعر عربی
۵	شمیسا، بیان و معانی	عود ضمیر بر متأخر	یک بیت شعر از حافظ
۶	شمیسا، معانی	عود ضمیر بر متأخر	یک بیت شعر از حافظ
۷	طبییان	عود ضمیر بر متأخر	یک جمله نثر عربی و یک بیت شعر سعدی
۸	عرفان	عود ضمیر بر متأخر	یک جمله عربی
۹	مازندرانی	عود ضمیر بر متأخر	یک جمله عربی: ضَرَبَ غُلَامُهُ زَيْدًا
۱۰	رضا نژاد	عود ضمیر بر متأخر	یک بیت شعر از صائب
۱	شریفی	حذف بدون قرینه فعل	یک جمله نثر از زبان معاصر

۲	قنبری	حذف بدون قرینه فعل	دو جمله نثر از زبان معاصر
۳	همایی	حذف بدون قرینه فعل	دو جمله نثر از زبان معاصر
۱	صفوی	ابهام ساختاری	یک بیت شعر فردوسی
۲	عرفان	ابهام ساختاری	یک جمله فارسی معاصر
۱	قنبری	آوردن ضمیر جمع ذی روح (فعل جمع) برای نهاد مفرد	سه جمله نثر از زبان معاصر
۲	همایی	آوردن ضمیر جمع ذی روح (فعل جمع) برای نهاد مفرد	سه جمله نثر از زبان معاصر
۱	زاهدی	حذف فاعل	یک بیت شعر فارسی
۱	شریفی	استعمال نابجای کلمه	یک جمله از متن کهن فارسی با کاربرد «را»ی همراه نهاد
۱	عباسپور	آوردن برخی عبارات [ترجمه‌ای و گرته بردای]	سه تعبیر امروزی
۱	عباسپور	اغلاط املائی	دو واژه با خطای املائی
۱	عرفان	اضافه شی بنفسه [حشو]	دو جمله نثر از زبان معاصر فارسی

فهرست منابع

- آقاحسینی، حسین و میرباقری فرد، سیدعلی اصغر. (۱۳۸۷). «نقد و تحلیل مقدمه کتاب‌های بلاغی (فصاحت کلمه)». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. شماره ۲۳. صص: ۱۸ - ۱.
- آق اولی، عبدالحسین. (۱۳۱۵). درر الادب. شیراز: بی‌نا.
- آهنی، غلامحسین. (۱۳۳۹). نقد معانی. اصفهان: کتاب‌فروشی تایید.
- انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۹۰). دستور زبان فارسی ۲. تهران: فاطمی.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۷۰). نگاهی تازه به دستور زبان. تهران: آگاه.
- بهمنی، میترا. (۱۳۹۷). فرهنگ توصیفی اصطلاحات زبان‌شناسی. با همکاری ناصر رشیدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- تجلیل، جلیل. (۱۳۷۲). معانی و بیان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- تقوی، نصرالله. (۱۳۱۷). هنجار گفتار. تهران: چاپخانه مجلس.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۷). دیوان حافظ. به سعی سایه. تهران: نشر کارنامه.
- خاقانی، بدیل بن علی. (۱۳۸۲). دیوان خاقانی شروانی. تصحیح ضیاءالدین سجادی. تهران: زوار.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۸۴). کژتابیهای ذهن و زبان. تهران: ناهید.
- خزایی محمد و سادات ناصری، حسن. (۱۳۳۶). بدیع و قافیه. تهران: امیرکبیر.
- داوری، خدیجه؛ نوریان، مهدی و چترایی، مهرداد. (۱۴۰۰). «اضمار قبل از ذکر مرجع در شعر فارسی». دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد بلاغی. دوره ۶. شماره ۱. صص: ۱۲۰ - ۱۰۵.

- ذوالنور، رحیم. (۱۳۸۰). رفتارشناسی زبان تاریخی. تهران: طهوری.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۶۸). فرهنگ بلاغی - ادبی. تهران: اطلاعات.
- راسخ مهند، محمد؛ معین، مژگان و محمدی راد، مسعود. (۱۳۹۵). فرهنگ توصیفی نحو. تهران: علمی.
- رجایی، محمد خلیل. (۱۳۵۳). معالم البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- رضا نژاد، غلامحسین. (۱۳۶۷). اصول علم بلاغت. بی جا: انتشارات الزهرا.
- رضایی، احمد. (۱۴۰۰). «تحلیل و نقد بلاغت و فصاحت در آثار بلاغی». پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت. سال ۱۰. شماره ۱. صص: ۶۴ - ۴۴.
- خواجه جهان، محمود بن محمد. (۱۳۸۱). مناظر الانشا. تصحیح معصومه معدن کن. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی - نشر آثار.
- زاهدی، زین الدین جعفر. (بی تا). روش گفتار. مشهد: چاپخانه دانشگاه.
- سارلی، ناصرقلی. (۱۳۹۰). «بازاندیشی چارچوب نظری فصاحت». نقد ادبی. سال ۴. شماره ۱۴. صص: ۵۰ - ۳۱.
- سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۱۶). بوستان. به اهتمام محمدعلی فروغی. تهران: بروخیم.
- سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۵). غزل‌های سعدی. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: سخن.
- سلیمانی، علی. (۱۴۰۴). «بررسی عیوب فصاحت و بلاغت در دیوان ابوالقاسم لاهوتی». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. سال ۱۵. شماره ۲۷. صص: ۲۰۴ - ۱۸۱.
- سیدقاسم، لیلا. (۱۳۹۸). بلاغت ساختارهای نحوی در تاریخ بیهقی. تهران: هرمس.
- سیدی، سیدحسین. (۱۳۸۷). «نقد مبانی فصاحت رویکردی زبان‌شناسی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد. سال ۴۱. شماره ۱. پایانی ۱۶۰. صص: ۱۳۶ - ۱۲۵.
- شریفی، محمد. (۱۳۸۷). فرهنگ ادبیات فارسی. تهران: انتشارات معین و فرهنگ نشر نو.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۳). بیان و معانی. تهران: فردوس.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). معانی. تهران: میترا.
- شمیسا، سیروس و بهنام، رسول. (۱۳۸۹). «عیوب فصاحت در کتاب راحه الصدور و آیه السرور به عنوان یکی از مختصه‌های سبکی این کتاب». سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب). سال ۳. شماره ۴. پایانی ۱۰. صص: ۴۳ - ۲۳.
- شیری، قهرمان. (۱۳۹۱). ابهام فریاد ناتمام: گفت‌وگو با قهرمان ابهام در فرهنگ و ادبیات ایران. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- صائب، محمدعلی. (۱۳۷۵). دیوان صائب تبریزی. جلد ۲. به کوشش محمد قهرمان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۷۱). آیین سخن (مختصری در معانی و بیان فارسی). تهران: عطار.
- صفوی، کورش. (۱۳۹۱). نوشته‌های پراکنده (دفتر اول) معنی‌شناسی. تهران: علمی.
- صفوی، کورش. (۱۳۹۵). فرهنگ توصیفی مطالعات ادبی. تهران: علمی، چاپ اول.

طالبیان، یحیی؛ بشیری، محمود و امینی اسالمی، حمید. (۱۴۰۰). «کارکرد بلاغی تقدیم و تأخیر عناصر اصلی جمله در گرشاسپنامه و داستان بیژن و منیژه شاهنامه». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. دوره ۱۱. شماره ۲۰. صص: ۲۳۱-۲۶۱.

طباطبایی، محمد. (۱۳۶۷). فرهنگ اصطلاحات صناعات ادبی. مشهد: بنیاد فرهنگ رضوی.

طیبیان، حمید. (۱۳۸۸). برابرای علوم بلاغت در فارسی و عربی بر اساس تلخیص المفتاح و مختصر المعانی. تهران: امیرکبیر.

عباس‌پور، هومن. (۱۳۸۱). «ضعف تألیف» در فرهنگنامه ادبی فارسی: دانشنامه ادب فارسی. جلد ۲. به سرپرستی حسن انوشه. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

عرفان، حسن. (۱۳۸۹). کرانه‌ها: شرح فارسی کتاب مختصر المعانی. قم: هجرت.

علوی مقدم، محمد و اشرف‌زاده، رضا. (۱۳۹۰). معانی و بیان. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

فرشیدورد، خسرو. (۱۳۷۵). جمله و تحول آن در زبان فارسی. تهران: امیرکبیر.

قنبری، مجبلی. (۱۳۶۸). گوهر کده. زنجان: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی زنجان.

گرکانی، محمدحسین شمس‌العلماء. (۱۳۷۷). ابداع البدایع. به اهتمام حسین جعفری. تبریز: احرار تبریز.

گرکانی، محمدحسین شمس‌العلماء. (۱۳۸۹). قطوف الربیع فی صنوف البدیع. تصحیح مرتضی قاسمی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

مازندرانی، محمدهادی بن محمد صالح. (۱۳۷۶). انوار البلاغه در فنون معانی، بیان و بدیع. به کوشش محمدعلی غلامی نژاد. تهران: نشر قبله.

مسعود سعد سلمان. (۱۳۶۴). دیوان اشعار مسعود سعد. به اهتمام و تصحیح مهدی نوریان. اصفهان: انتشارات کمال.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۷۱). مثنوی. به سعی و اهتمام رینولد الین نیکلسون. تهران: امیرکبیر.

مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۸۷). غزلیات شمس تبریز. مقدمه، گزینش و تفسیر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.

ناصرخسرو، ابو معین. (۱۳۷۸). دیوان اشعار ناصر خسرو. تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

نیکوبخت، ناصر. (۱۳۸۹). مبانی درست‌نویسی زبان معیار فارسی. تهران: چشمه.

وفایی، عباسعلی و آقابابایی، سمیه. (۱۳۹۵). علم معانی و دستور زبان فارسی. تهران: نشر علمی.

هدایت، رضاقلی بن محمد هادی. (۱۳۸۳). مدارج البلاغه در علم بدیع. به اهتمام حمید حسنی با همکاری بهروز صفرزاده. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: اهورا.

References

Abbaspour, H. (۲۰۰۲). Za'f-e Ta'lif (Weakness of Composition). In Persian Literary Encyclopedia. V. ۲. Ed. by H. Anoushe. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications. [in Persian]

- Aghahoseini, H & Mirbagherifard, S.A.A. (2008). Naghd va Tahlil -e Moghaddame -ye Ketabhaye Balaghi (Fasahat -e Kalame). *Publication of the Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman*, 23, 1-18. [in Persian]
- Agh Oli, A. (1936). Dorar al-Adab. Shiraz. [in Persian]
- Ahani, Gh. (1960). Naghd -e Ma'ani. Isfahan: Ta'eid Bookstore. [in Persian]
- Alavi Moghaddam, M. & Ashrafzadeh, R. (2011). Ma'ani va Bayan. Tehran: SAMT. [in Persian]
- Anvari, H. & Ahmadi Givi, H. (1390) Persian Grammar 2. Tehran: Fatemi. [in Persian]
- Bahmani, M. (2018). A Dictionary of Linguistic Terms. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Batani, M. (1991). Negahi Tazeh be Dastur -e Zaban. Tehran: Agah [in Persian].
- Davari, Kh. & Chatraei, M. & Noryan, M. (2022). Pronoun before mentioning the reference in Persian poetry. *Journal of Practical Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 11, 105-120. [in Persian]
- Erfan, H. (2010). Karane -ha: Sharh -e Farsi Ketab -e Mokhtasar al-Ma'ani. Qom: Hejrat. [in Persian]
- Farshidvard, Kh. (1996). The Sentence and Its Evolution in the Persian Language. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Garakani, M. (1998). Abda' al-Badaye'. Ed. by H. Ja'fari, Tabriz: Ahrar -e Tabriz. [in Persian]
- Garakani, M. (2010). Qotuf al-Rabi' fi Sonuf al-Badi'. Ed. by M. Ghasemi. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Ghanbari, M. (1989). Goharkade. Zanjan: General Department of Culture and Islamic Guidance of Zanjan. [in Persian]
- Hafez, Sh. (2008). Divan -e Hafez. Ed. by Sayeh, Tehran: Nashr-e Karname. [in Persian]
- Hedayat, R. (1383). Madarej al-Balaghe. Ed. By H. Hassani. & B. Safarzadeh. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Homaei, J. (2010). Rhetorical Techniques and Literary Devices. Tehran: Ahura. [in Persian]
- Khaghani, B. (2003) Divan -e Khaghani -e Sharwani. Ed. by Z. Sajjadi. Tehran: Zavar. [in Persian]
- Khajeh Jahan, M. (2002). Manazer al-Ensha, Ed. by M. Ma'dankan. Tehran: Iranian Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Khazayeli, M. & Sadat Naseri, H. (1957). Badi' va Ghafeye. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Khorramshāhī, B. (2005). Kajtabi -hā -ye Zehn va Zabān. Tehran: Nahid. [in Persian]
- Mas'ud -e Sa'd -e Salman. (1985). Divan -e Asha'ar -e Mas'ud -e Sa'd. Ed. by M. Norian. Isfahan: Kamal Press. [in Persian]
- Mazandarani, M. (1997). Anvar al-Balaghe dar Fonun -e Ma'ani, Bayan va Badi'. Ed. by M. Gholaminejad. Tehran: Ghebleh press. [in Persian]
- Mowlavi, J. M. (1992). Masnavi. Ed. by R. A. Nicholson. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Mowlavi, J. M. (2008). Ghazaliyat -e Shams -e Tabriz. Ed. by M. Shafi'i Kadkani, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Nasir Khusraw, A. (1999). Divan -e Asha'ar -e Nasir Khusraw. Ed. by M. Minovi & M. Mohaghegh. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Nikubakht, N. (2010). Mabani Dorost nevisi -e Zaban -e Me'yar -e Farsi. Tehran: Cheshmeh. [in Persian]
- Radfar, A. (1989). Dictionary of rhetorical-literary terms. Tehran: Ettela'at. [in Persian]
- Rajaei, M. Kh. (1997). Ma'alem al-Balaghe. Shiraz: Shiraz University Press. [in Persian]
- Rasekh Mahand, M. & Mo'in, M. & Mohammadi rad, M. (2016). Descriptive dictionary of syntax terms. Tehran: Elmi. [in Persian]
- Rezaei, A. (2021). Analysis and Critique of Rhetoric and Eloquence in Rhetorical Works. *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, 21, 43-64. [in Persian]
- Rezanejad, Gh. (1988). Osoul -e Elm -e Balaghat. N.p.: Al-Zahra Publications. [in Persian]
- Sa'di, M. (1937). Bustan. Ed. by M. A. Foroughi. Tehran: Borukhim. [in Persian]
- Sa'di, M. (2006). Ghazal -ha -ye Sa'di. Ed. by Gh. H. Yousefi. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Sa'eb, M. (1996). Divan -e Sa'eb -e Tabrizi. V. 2. Ed. by M. Ghahreman, Tehran: Elmi va Farhangi Press. [in Persian]

- Safa, Z. (1992). *Ayin -e Sokhan (mokhtasari dar ma'ani va bayan farsi)*. Tehran: Attar. [in Persian]
- Safavi, K. (2012). *Neveshte -ha -ye Parakande (V. 1) Semantics*. Tehran: Elmi. [in Persian]
- Safavi, K. (2016). *Descriptive Dictionary of Literary Studies*. Tehran: Elmi. [in Persian]
- Sarli, N. (2011). Rethinking the theoretical framework of eloquence. *Literary Criticism*. 14. 31 – 50. [in Persian]
- Seyedghasem, L. (2016). The Rhetoric of Syntax Structures in *Tarikh -e Beyhaqi*. Tehran: Hermes. [in Persian]
- Seyyedi, S. H. (2008). A Critique of the Foundations of Eloquence: A Linguistic Approach. *Journal of Mashhad Faculty of Literature and Humanities*. 160, 125 - 136. [in Persian]
- Shamisa, S. (2004). *Bayan va Ma'ani*. Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Shamisa, S. (2007). *Ma'ani*. Tehran: Mitra. [in Persian]
- Shamisa, S. & Behnam, R. (2010). Oyoob -e Fasahat dar Ketab -e Rahat al -Sodoor va Ayat al -Soroor be Onvan -e Yeki az Mokhtasehaye Sabki -ye in Ketab. *Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar Adab)*, 10, 23-43. [In Persian]
- Sharifi, M. (2008). *Dictionary of Persian Literature*. Tehran: Moein Publications and Farhang-e Nashr-e No. [in Persian]
- Shiri, Gh. (2012). *Ambiguity the continuous cry*. Hamedan: Bu-Ali Sina University. [in Persian]
- Soleimani, A. (2025). Examining the Deficiencies of Eloquence and Rhetoric in the Divan of Abolqasem Lahouti. *Rhetoric and Grammer Studies*, 27. 181 - 204. [in Persian]
- Tabataba'i, M. (1988). *Dictionary of Literary Terms and Devices*. Mashhad: Bonyad -e Farhang -e Razavi. [in Persian]
- Tabibian, H. (2009) *Barabar-ha-ye Olum-e Balaghat dar Farsi va Arabi bar Asas-e Talkhis al-Meftah va Mokhtasar al-Ma'ani*. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Taghavi, N. (1938). *Hanjar -e Goftar*. Tehran: Majles Printing House. [in Persian]
- Tajlil, J. (1993). *Ma'ani va Bayan*. Tehran: Iran University Press. [in Persian]
- Talebian, Y. & Bashiri, M. & Amini Asalemi, H. (2022) Rhetorical function of preposing and postposing the main elements of the sentence in *Garshasnameh* and the story of Bizhan and Manizheh of *Shahnameh*. *Rhetoric and Grammer Studies*, 20. 231 - 286. [in Persian]
- Vafaie, A. A. & Aghababaei, S. (2016) *Elm -e Ma'ani va Dastur Zaban -e Farsi*. Tehran: Elmi. [in Persian].
- Zahedi, Z.J. (n.d.). *Ravesh -e Goftar*, Mashhad: University Printing House. [in Persian]
- Zulnour, R. (2001) *Raftarshenasi -ye Zaban -e Tarikhi*. Tehran: Tahouri. [in Persian]